

Krzysztof Mastykarz

Charakterystyka materiału źródłowego oraz dotychczasowy stan badań nad miejscami i formami rozrywki w miastach ziemi chełmińskiej (Toruń, Chełmno, Grudziądz, Brodnica) w okresie od XIV do XVI wieku

Meritum 2, 27-37

2010

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

**CHARAKTERYSTYKA MATERIAŁU ŹRÓDŁOWEGO
ORAZ DOTYCHCZASOWY STAN BADAŃ
NAD MIEJSCAMI I FORMAMI ROZRYWKI
W MIASTACH ZIEMI CHEŁMIŃSKIEJ
(TORUŃ, CHEŁMNO, GRUDZIĄDZ, BRODNICA)
W OKRESIE OD XIV DO XVI WIEKU**

Baza źródłowa do badań nad miejscami oraz formami rozrywki na terenie miast ziemi chełmińskiej jest bardzo bogata, a zarazem bardzo zróżnicowana, ponieważ oprócz kronik, pamiętników i roczników występują również inne typy źródeł takie jak księgi rachunkowe, podatkowe, ławnicze, księgi proskrybowanych, wilkierze miejskie, statuty organizacji korporacyjnych, skrypty dłużne oraz uchwały rad miejskich, Stanów Prus Krzyżackich i Stanów Prus Królewskich.

Przy opracowywaniu zagadnień dotyczących organizacji czasu wolnego i rozrywki na terenie ziemi chełmińskiej niezbędne jest przeanalizowanie regulacji prawnych Stanów Prus Krzyżackich¹ i Królewskich², które pozwalają na poznanie przepisów porządkowych normujących życie codzienne nie tylko elity społecznej, ale również przeciętnych mieszkańców zarówno wielkich miast pruskich, jak i mniejszych ośrodków miejskich położonych na badanym terenie. Dopiero po zapoznaniu się z powyższymi tekstami źródłowymi można przystąpić do analizy materiałów źródłowych, które przedstawiają formy spędzania czasu wolnego na terenie Starego Miasta Torunia, Nowego Miasta Torunia, Chełmna, Grudziądza i Brodnicy.

Najbogatszym materiałem źródłowym przydatnym do opracowywania zagadnień dotyczących form i miejsc rozrywki na terenie miast ziemi chełmińskiej w okresie od XIV do XVI wieku dysponujemy w przypadku Starego Miasta Torunia (do 1454 roku) i toruńskiego ośrodka miejskiego po 1454 roku. Na jego podstawie można opracować formy i miejsca spędzania czasu wolnego przez poszczególne grupy społeczne, funkcjonujące na terenie średniowiecznego i wczesnonowożytnego Torunia.

¹ *Acten der Ständetage Preussens unter der Herrschaft des Deutschen Ordens*, hrsg. v. M. Toeppen, Bd. I–V, Leipzig 1874–1886.

² *Akta Stanów Prus Królewskich*, t. I–III (1479–1501), red. M. Biskup, K. Górski, Toruń 1955–1963.

Do opracowania zagadnień związanych z miejscami i formami rozrywki patrycjatu Starego Miasta Torunia i toruńskiego ośrodka miejskiego po 1454 roku mogą posłużyć przede wszystkim pamiętniki toruńskie z lat 1345–1547³. Należy jednak zauważyć, że relacje pochodzące z lat 1346, 1348, 1351, 1355, 1357–1367, 1369, 1370, 1372, 1376, 1377, 1398, 1452, 1453, 1534 i 1546 nie zostały zamieszczone lub zawierają jedynie mało znaczące informacje. Na podstawie wspomnianego opracowania źródłowego można opracować zagadnienia związane z życiem codziennym na terenie toruńskiego Dworu Artusa, przebiegiem uroczystości rodzinnych patrycjatu toruńskiego, uczt organizowanych w ratuszu dla osób zasiadających w radzie miasta. Ponadto pamiętniki toruńskie zawierają materiał źródłowy, na podstawie którego można ustalić lokalizację i opracować dzieje ogrodu patrycjuszowskiego w Toruniu. Poza tym do opracowania wyżej wymienionych zagadnień należy również wykorzystać kronikę toruńską⁴, statuty domu kompanijnego w Toruniu⁵ oraz historię Torunia w świetle źródeł opracowaną przez Juliusa Emila Wernicke⁶, który przytoczył w niej nieistniejące już obecnie materiały źródłowe i opatrzył je komentarzem. Opracowanie Wernicke zawiera także informacje dotyczące przebiegu turniejów rycerskich i strzeleckich organizowanych na terenie toruńskiego ośrodka miejskiego dla przedstawicieli elitarnych grup społecznych.

Zagadnienia związane z organizacją rozrywki o charakterze korporacyjnym i rodzinnym średnich i niższych grup społecznych na terenie toruńskiego ośrodka miejskiego w XIV – XVI wieku można opracować na podstawie statutów toruńskich organizacji cechowych i czeladniczych⁷ oraz ordynacji tanecznej toruńskich czeladników piekarskich⁸. Na podstawie wyżej wymienionych tekstów źródłowych można przyjrzeć się bliżej problemom związanym z obyczajami i życiem codziennym osób należących do tych organizacji, przebiegiem spotkań brackich, tanecznych i uroczystości rodzinnych organizowanych przez stowarzyszenia cechowe i czeladnicze. Natomiast lokalizację miejsc rozrywki o charakterze ogólnodostępnym na terenie średniowiecznego Torunia można ustalić na podstawie: pamiętników

³ *Thorner Denkwürdigkeiten von 1345–1547*, hrsg. v. A. Voigt, Mitteilungen des Copernicus Vereins für Wissenschaft und Kunst zu Thorn (dalej: MCV) H. 13, Thorn 1904.

⁴ J. H. Zernecke, *Tornischen Chronike*, Thorn 1711.

⁵ Archiwum Państwowe w Toruniu (dalej: APT), Bractwo Artusowe, sygn. 1.

⁶ *Geschichte Thorns aus Urkunden, Dokumenten und Handschriften*, Bd. I–II, Die Jahre 1230–1840, hrsg. J. E. Wernicke, Thorn 1839–1842.

⁷ APT, Bractwo czeladników piekarzy w Toruniu, sygn. 3; APT, Cech piwowarów w Toruniu, sygn. 1; APT, Cech złotników w Toruniu, sygn. 4; *Statuty toruńskiego rzemiosła artystycznego i budowlanego z XVI–XVIII w.*, wyd. B. Dybaś, J. Tandecki, M. Farbiszewski, Warszawa–Toruń 1990, s. 1–42; *XVI–wieczne statuty toruńskiego cechu garncarzy i zdunów*, oprac. J. Tandecki, Rocznik Toruński, t. XVII, 1986, s. 267–280; *Statut toruńskiego cechu murarzy z 1593 r.*, oprac. K. Ciesielska, Zapiski Historyczne, t. XXVII, z. 2, 1962, s. 213–228.

⁸ *Die Tanzordnung für die Weihnachtzehrung der Beckknechte in Thorn von 1591*, hrsg. M. Prove, MCV, H. 39, 1931, s. 175 n.

toruńskich, księgi ławniczej Starego Miasta Torunia z lat 1363–1428⁹, księgi szosu Starego Miasta Torunia z 1394 roku¹⁰, które są spisem powinności podatkowych uwzględniających mieszkańców Starego Miasta Torunia oraz informacji zawartych na tabliczkach woskowych, które zostały odczytane i opisane przez Witolda Szczuczko¹¹. Poza tym informacje źródłowe zawarte w pamiętnikach toruńskich, wilkierzu toruńskim z 1523 roku¹² i księdze ławniczej Starego Miasta Torunia z lat 1456–1479¹³ pozwalają na opracowanie zagadnień związanych z formami rozrywki w gospodach, łaźniach oraz miejskich ogrodach strzeleckich usytuowanych na terenie Torunia w okresie od XIV do XVI wieku. Ponadto na podstawie zapisków znajdujących się w księdze długów miasta Torunia z okresu wojny trzynastoletniej¹⁴ i w księdze kamlarii¹⁵ miasta Torunia¹⁶, można ustalić wydatki na uczyty o charakterze korporacyjnym i rodzinnym.

Natomiast tematykę związaną z przebiegiem pobytu władców i dostojników zarówno polskich, jak i krzyżackich i ich gości w Toruniu można opracować na podstawie kroniki Jana Długosza¹⁷, kroniki toruńskiej, opracowania autorstwa Juliusa Emila Wernicke oraz rachunków zamieszczonych w Marienburger Tresslerbuch¹⁸.

Niewielkim zasobem materiałów źródłowych dysponujemy do opracowania kwestii związanych z rozrywką na terenie Chełmna do 1422 roku, które pozwalają jedynie na wyrywkowe opracowanie niektórych zagadnień. Na podstawie wilkierza chełmińskiego¹⁹ pochodzącego z około 1400 roku można omówić przebieg uroczystości o charakterze rodzinnym zamożniejszych mieszkańców miasta należących do patrycjatu i pospólstwa. Ponadto

⁹ *Liber scabinorum Veteris Civitatis Thorunensis 1363–1428*, wyd. K. Kaczmarczyk, Toruń 1936; Toruńskie księgi ławnicze z XIV–XV wieku ze względu na kompletność oraz objęcie długiego okresu – w sumie 93 lata – są cennym źródłem nie tylko dla toruńskiego ośrodka staromiejskiego, ale również dla innych miast, w których obowiązywało prawo chełmińskie.

¹⁰ *Księga szosu Starego Miasta Torunia i przedmieść Torunia z 1394 roku*, [w:] *Księgi szosu i wykazy obciążeń mieszkańców Starego Miasta Torunia z lat 1394–1435*, wyd. K. Mikulski, J. Tandecki, A. Czacharowski, Toruń 2002, s. 1–86.

¹¹ *Tabliczki woskowe miasta Torunia ok. 1350 – I poł. XVI w.*, wyd. K. Górski, W. Szczuczko, Warszawa 1980.

¹² APT, Willkür der Stadt Thorn, Katalog II I, sygn. 4.

¹³ *Księga ławnicza Starego Miasta Torunia (1456–1479)*, wyd. K. Kopiński, J. Tandecki, Toruń 2007.

¹⁴ *Księga długów miasta Torunia z okresu wojny trzynastoletniej*, wyd. K. Ciesielska, I. Janosz-Biskupowa, Toruń 1964.

¹⁵ Kamlaria – urząd zajmujący się całokształtem spraw finansowych miasta. W Toruniu nie było podziału tak jak w Elblągu na kamlarię zewnętrzną i wewnętrzną.

¹⁶ *Księga kamlarii miasta Torunia z lat 1453–1495*, wyd. K. Kopiński, K. Mikulski, J. Tandecki, Toruń 2007.

¹⁷ J. Długosz, *Annales seu Cronicae inclicti Regni Poloniae*, I, X, Warszawa 1985.

¹⁸ *Das Marienburger Tresslerbuch der Jahre 1399–1409*, hrsg. E. Joachim, Königsberg 1896.

¹⁹ *Die Willkür der Stadt Kulm zu etwa 1400*, hrsg. A. Semrau, MCV H. 35, 1927, s. 29–58.

organizację uroczystości cechowych i spotkań brackich oraz obyczajowość członków cechów chełmińskich można poznać analizując wilkierz cechu tkaczy wełnianych z 1446 roku, który odwołuje się do czasów sprzed 1422 roku i został opublikowany przez Franza Schulza²⁰. Poza tym lokalizację miejsc rozrywki na terenie Chełmna przed 1422 rokiem można ustalić na podstawie księgi czynszów fary chełmińskiej²¹. O wiele skromniejszym materiałem źródłowym dysponujemy w przypadku penetracji zagadnień związanych z rozrywką między XIV a XVI wiekiem na terenie średnich i małych miast ziemi chełmińskiej (Nowego Miasta Torunia, Chełmna po 1422 roku, Grudziądz i Brodnicy).

Kwestie związane z uroczystościami o charakterze rodzinnym patrycjatu i pospólstwa można opracować jedynie na podstawie zapisków znajdujących się w wilkierzach nowotoruńskich²² i aktach Stanów Prus Krzyżackich. Ponadto tematykę związaną z organizacją uroczystości cechowych i spotkaniami brackimi członków bractw i organizacji cechowych i czeladniczych możemy jedynie naświetlić na podstawie chełmińskiego wilkierza piwowarów z 1471 roku²³, statutu Bractwa Najświętszej Marii Panny w Nowym Mieście w Toruniu z 1409 roku²⁴ oraz na podstawie nie zachowanego przywileju Zygmunta III dla cechu krawieckiego²⁵ z 1604 roku, który był odpisem wcześniejszego dokumentu pochodzącego z 1426 roku. Natomiast lokalizację miejsc i form rozrywki o charakterze korporacyjnym i ogólnodostępnym na terenie małych i średnich ośrodków miejskich ziemi chełmińskiej można ustalić na podstawie relacji zawartych w kronice grudziądzkiej²⁶, kronice brodnickiej²⁷, księdze czynszów fary chełmińskiej, księdze ławniczej Starego Miasta Torunia z lat 1428–1456, księdze ławniczej No-

²⁰ Wilkierz został omówiony i opublikowany w: F. Schulz, *Die Stadt Kulm im Mittelalter*, Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins (dalej: ZWG), H. 23, 1888, s. 1–251.

²¹ *Księga czynszów fary chełmińskiej (1435–1496)*, wyd. Z. Nowak, J. Tandecki, Toruń 1994.

²² *Die ältesten Willkäre der Neustadt Thorn (c. Vom Jahre 1300) nebst einigen Urkunden und einen Zinsregister*, hrsg. v. G. Bender, ZWG, H. 7, 1882, s. 160–202.

²³ *Chełmiński wilkierz cechu piwowarów z roku 1471*, oprac. z. Zdrójkowski, *Zapiski Historyczne*, t. XV, z. 3–4, 1949, s. 155–160.

²⁴ *Statut Bractwa Najświętszej Marii Panny w Nowym Mieście w Toruniu z 1409 roku*, oprac. I. Czarciański, J. Przeracki, *Acta Universitatis Nicolai Copernici* (dalej: AUNC), *Historia XVII, Nauki Humanistyczno-Społeczne*, z. 117, 1980, s. 130 n.

²⁵ Przywilej został omówiony w artykule Antoniego Chudzińskiego *Cech krawiecki w Brodnicy (Przyczynek do historii cechów w Polsce)*, *Wisła. Miesięcznik Geograficzno-Etnograficzny*, t. XI, 1897, s. 503–528.

²⁶ *Chronik der Stadt Graudenz*, hrsg. X. Froelich, Graudenz 1891.

²⁷ *Chronik der Stadt Strassburg in Westpreußen*, hrsg. v. F. A. Bermann, Strassburg 1851.

wego Miasta Torunia²⁸, nowomiejskiej księdze proskrybowanych²⁹ oraz na podstawie tabliczek woskowych miasta Torunia.

Pomimo tego, że dotychczasowe badania dotyczące czasu wolnego i rozrywki w różnych miastach ziemi chełmińskiej w XIV–XVI wieku były podejmowane zarówno przez uczonych niemieckich jak i polskich w okresie od XIX wieku do czasów współczesnych, nie zostały one dotychczasowo ujęte w całościowe opracowania prezentujące omawiany problem na tle wszystkich grup społecznych funkcjonujących w badanych ośrodkach miejskich. Dotychczasowe prace i artykuły omawiają jedynie poszczególne zagadnienia i prezentują niektóre miejsca rozrywki. Należy jednak zauważyć, że nie przedstawiają one syntetycznego ujęcia omawianej problematyki. Poza tym wypada dodać, że nie całkiem satysfakcjonujące wyniki dotychczasowych badań mogą wynikać z tego, że niektóre zagadnienia nie doczekały się dotychczas innych opracowań, niż te pochodzące z XIX lub z początków XX wieku.

Spośród badaczy żyjących w XIX i na początku XX stulecia, którzy w swoich pracach omawiali miejsca oraz formy rozrywki na terenie miast ziemi chełmińskiej należy wyróżnić między innymi: Franza Schulza³⁰, Xavera Froelicha³¹, Hansa Plehna³² oraz Stanisława Kujota³³. Franz Schulz jest autorem monografii poświęconej chełmińskiemu ośrodkowi miejskiemu w okresie średniowiecza. Wspomniany badacz omówił między innymi organizację życia codziennego na terenie domu kompanijnego, organizację uroczystości cechowych oraz formy rozrywki o charakterze ogólnodostępnym na terenie Chełmna. Natomiast Xaver Froelich opracował monografię poświęconą ziemi grudziądzkiej i grudziądzkiemu ośrodkowi miejskiemu. Omówione w niej zostały miejsca oraz formy rozrywki na terenie miasta. Wspomniany badacz jest również autorem pracy mówiącej o zamku grudziądzkim. W niniejszej pracy bardzo pobieżnie została omówiona tematyka związana z życiem towarzyskim na terenie zamku grudziądzkiego.

Na przełomie XIX i XX wieku badania dotyczące dziejów Brodnicy przeprowadził Hans Plehn. Efektem jego pracy była monografia poświęcona dziejom tego miasta. Badacz omówił w niej między innymi zagadnienia dotyczące życia codziennego, organizacji cechów brodnickich oraz społeczeństwa Brodnicy. Badania przeprowadzone przez Hansa Plehna dotyczą

²⁸ *Księga ławnicza Nowego Miasta Torunia (1387–1450)*, wyd. K. Ciesielska, Warszawa–Poznań 1973.

²⁹ APT, *Liber Proscriptorum Novae Civitatis Thoruniensis 1358–1412*, Katalog II, VIII, sygn. 1.

³⁰ F. Schulz, op. cit., s. 1–251.

³¹ *Geschichte des Graudenzener Kreises*, Bd. I, hrsg. X. Froelich, Graudenz 1868; idem, *Der Schloßberg bei Graudenz, insbesondere die Entstehung, Beschaffenheit und Bewohnerschaft des ehemaligen Schlosses daselbst, der Verfall und die Zerstörung desselben unter Benutzung von Geschichtsquellen*, besprochen X. Froelich, Graudenz 1895.

³² H. Plehn, *Geschichte des Kreises Strassburg in Westpreussen*, Leipzig 1900.

³³ S. Kujot, *Toruń. Praca uwieńczona na konkursie rozpisany przez Towarzystwo Naukowe Toruńskie*, *Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu*, R. 3, 1884, s. 1–115.

okresu od XIV do XVI wieku, w którym Brodnica przynależała zarówno do państwa krzyżackiego, jak i do Korony. Natomiast Stanisław Kujot w swojej pracy poświęconej dziejom Torunia przedstawił życie towarzyskie mieszczan. Jednak w pracy Kujota większość przykładów pochodzi z XVI i XVII wieku i dotyczy głównie zamożniejszych grup społecznych. Należy również zauważyć, że w XIX i na początku XX wieku badania dotyczące form i miejsc rozrywki na terenie miast nie znajdujących się na terenie ziemi chełmińskiej prowadzili również Theodor Hirsch i Max Toeppen. Badania Hirscha dotyczyły głównie Gdańska zaś Toeppena Elbląga.

W okresie międzywojennym omawianą tematyką zajmowali się między innymi: Artur Semrau³⁴, Marian Magdański³⁵, Bertha Quassowski³⁶, Stanisław Herbst³⁷, Alfons Mańkowski³⁸ oraz Marian Sydow³⁹. Badania Artura Semraua dotyczące miejsc oraz form rozrywki poświęcone były problematyce Dworów Artusa w miastach pruskich oraz omówieniu roli patrycjuszowskich ogrodów strzeleckich jako miejsc rozrywki patrycjatu wielkich miast pruskich na przykładzie Starego Miasta Elbląga w XIV–XV wieku. Natomiast Marian Magdański w swojej pracy poświęconej handlowi toruńskiemu omówił genezę oraz rolę domów kompanijnych kompanii kupieckich w codziennym życiu kupców toruńskich. Ponadto Bertha Quassowski przedstawiła w swoim artykule życie codzienne oraz problematykę związaną z rozrywką na terenie miast pruskich. W artykule wspomnianej autorki zostały omówione zarówno formy rozrywki o charakterze korporacyjnym, jak i rodzinnym na terenie ośrodków należących do grupy wielkich miast pruskich. W okresie międzywojennym dziejami cechów toruńskich zajmował się Stanisław Herbst, a badaniami dotyczącymi dziejów Torunia, życia codziennego oraz miejsc rozrywki o charakterze ogólnodostępnym i korporacyjnym Marian Sydow.

Po II wojnie światowej badania nad interesującym nas tematem dotyczące miejsc i form rozrywki na terenie miast znajdujących się na obszarze państwa krzyżackiego i ziemi chełmińskiej nie cieszyły się dużym zainteresowaniem naukowców. Dopiero w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych wznowiono prace nad tą problematyką i prowadzone są one do dnia dzisiejszego. W omawianym okresie badaniami dotyczącymi miejsc oraz form rozrywki w miastach ziemi chełmińskiej zajmowali się między

³⁴ A. Semrau, *Zur ältesten Geschichte des Artushofes in Thorn*, MCV, H. 28, 1920, s. 83–92; idem, *Die beiden Schiessgärten in der Altstadt Elbing*, MCV, H. 29, 1921, s. 27–49.

³⁵ M. Magdański, *Organizacja kupiectwa i handlu toruńskiego do 1403 roku*, Toruń 1939.

³⁶ B. Quassowski, *Obrigkeithliche Wohlfahrtspflege in den Hansestädten des Deutschordenslandes (Braunsberg, Elbing, Königsberg, Kulm und Thorn) bis 1525*, ZWG, H. 61, 1921, s. 103–147.

³⁷ s. Herbst, *Toruńskie cechy rzemieślnicze. Zarys przeszłości*, Toruń 1933.

³⁸ A. Mańkowski, *Dzieje bractwa strzelców chełmińskiego*, Zapiski Towarzystwa Naukowego w Toruniu, t. V, nr 2, 1920, s. 17–32.

³⁹ M. Sydow, *Najciekawsze osobliwości miasta Torunia z dawnych i nowszych czasów*, Toruń 1933.

innymi: Grażyna Kabacińska⁴⁰, Roman Czaja⁴¹, Elżbieta Pilecka⁴², Janusz Tandecki⁴³, Zdzisław Kropidłowski⁴⁴, Ireneusz Czarciński⁴⁵, Sławomir Józwiak⁴⁶, Jerzy Przeracki⁴⁷, Tomasz Jasiński⁴⁸, Antoni Romuald Chodyński⁴⁹,

⁴⁰ G. Kabacińska, *Zwyczaj i obyczaj rodziny w średniowiecznym Toruniu*, Rocznik Toruński, t. XIV, Toruń 1979, s. 305–315.

⁴¹ R. Czaja, *Życie codzienne mieszczaństwa toruńskiego w XV wieku*, Toruń 1983, praca magisterska, Archiwum Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu; idem, *Korporacyjne formy organizacji grup rządzących w miastach nadbałtyckich*, Zapiski Historyczne, t. LXIX, z. 2–3, 2000, s. 7–23; idem, *Uczty rady miejskiej w średniowiecznym Elblągu*, [w:] *Archeologia et historia urbana*, red. idem, G. Nawrońska, M. Rębkowski, J. Tandecki, Elbląg 2004, s. 263–267.

⁴² E. Pilecka, *Średniowieczne Dwory Artusa w Prusach. Świadectwo kształtowania się nowej świadomości mieszczańskiej*, Toruń 2005.

⁴³ J. Tandecki, *Cechy rzemieślnicze w Toruniu i Chełmnie. Zarys dziejów*, Toruń 1983; idem, *Gospody i szynki dawnego Torunia (do 1793 r.)*, Rocznik Toruński, t. XVIII, 1988, s. 173–191; idem, *Pozazawodowe funkcje i powinności korporacji rzemieślniczych w Prusach Krzyżackich i Królewskich w XIV–XVIII wieku*, Zapiski Historyczne, t. LX, z. 1, 1995, s. 7–38; idem, *Struktury administracyjne i społeczne oraz formy życia w wielkich miastach Prus Krzyżackich i Królewskich w średniowieczu i na progu czasów nowożytnych*, Toruń 2001; idem, *Średniowieczne korporacje mieszczańskie w pruskich miastach hanzeatyckich*, [w:] *Prusy – Polska – Europa. Studia z dziejów średniowiecza i czasów wczesnonowożytnych*, red. A. Radziwiński, J. Tandecki, Toruń 1999, s. 313–326; idem, *Uprawa winorośli oraz handel winem w średniowiecznym Toruniu*, Rocznik Toruński, t. XIII, 1978, s. 199–215; idem, *Polacy i tzw. cechy polskie w rzemiośle Torunia i Chełmna w XIV–XVIII w.*, Rocznik Toruński, t. XXI, 1992, s. 237–257; idem, *Zarys dziejów cechów i rzemiosła brodnickiego (do 1772 r.)*, [w:] *Szkice brodnickie*, t. II, red. K. Grążawski, Brodnica 1993, s. 171–184; J. Tandecki, *Kultura, życie religijne i codzienne XIV-wiecznego miasta*, [w:] *Historia Torunia. W czasach średniowiecza (do roku 1454)*, t. I, red. M. Biskup, Toruń 1999, s. 221–248.

⁴⁴ Z. Kropidłowski, *Samopomoc w korporacjach rzemieślniczych Gdańska, Torunia i Elbląga (XIV–XVIII wiek)*, Gdańsk 1997.

⁴⁵ I. Czarciński, J. Przeracki, *Spoleczne funkcje bractwa Najświętszej Marii Panny w Nowym Mieście Toruniu*, AUNC, Historia VII, Nauki Humanistyczno-Społeczne, z. 117, 1980, s. 109–114; I. Czarciński, *Bractwa w wielkich miastach państwa krzyżackiego w średniowieczu*, Toruń 1993.

⁴⁶ S. Józwiak, J. Trupinda, *Organizacja życia na zamku w Malborku w czasach wielkich mistrzów (1309–1457)*, Malbork 2007; s. Józwiak, *Polowania Wielkich mistrzów zakonu krzyżackiego w XIV–XV wieku*, Zapiski Historyczne, t. LXVII, z. 2, Toruń 2002.

⁴⁷ I. Czarciński, J. Przeracki, op. cit., s. 109–149.

⁴⁸ T. Jasiński, *Rzemiosła kowalskie średniowiecznego Torunia*, Kwartalnik Historii Kultury Materialnej, R. XXIII, nr 2, 1975, s. 225–235; idem, *Was assen die Hochmeister des Deutschen Ordens und ihre Gäste am anfang 15 Jhs?*, *Studia Historica Slavo-Germanica*, t. XVIII (1991–1992), Poznań 1994, s. 15–25.

⁴⁹ A. Chodyński, *Życie codzienne w gdańskim Dworze Artusa w XV–XVI wieku*, *Porta Aurea. Rocznik Zakładu Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego*, t. I, Gdańsk 1992, s. 51–65; idem, *Uzbrojenie turniejowe z Dworu Artusa w Gdańsku. Turnieje rozgrywane w miastach w XIV–XVI wieku*, *Porta Aurea. Rocznik Zakładu Historii Sztuki Uniwersytetu Gdańskiego*, t. I, Gdańsk 1992, s. 67–95; idem, *Styl i formy życia świeckiego na dworze wielkich mistrzów w Malborku*, [w:] *Zamek i dwór w średniowieczu od XI do XV wieku. Materiały XIX Seminarium Mediewistycznego*, red. J. Wiesiowski, Poznań 2001.

Janusz Trupinda⁵⁰, Stephan Selzer⁵¹, Werner Paravicini⁵², Gerard Kucharski⁵³, Jarosław Mariusz Gruzla⁵⁴, Andrzej Nowakowski⁵⁵, Paweł Dobrowolski⁵⁶, Marian Biskup⁵⁷ oraz Kazimierz Grążawski⁵⁸.

Badania przeprowadzone przez Romana Czaję w zakresie problematyki związanej z miejscami oraz formami rozrywki dotyczyły przebiegu oraz organizacji uczt o charakterze korporacyjnym i elitarnym w wielkich miastach pruskich na przykładzie Starego Miasta Elbląga oraz Starego i Nowego Miasta Torunia. Poza tym wspomniany badacz zajmował się organizacją form życia najzamożniejszych mieszkańców wielkich miast pruskich. Należy również zauważyć, że tematykę dotyczącą przebiegu uroczystości o charakterze rodzinnym w XIV– i XV-wiecznym Toruniu podjęli zarówno Grażyna Kabacińska, jak i Roman Czaja. Dziejom i organizacji życia codziennego na terenie Dworów Artusa oraz domów kupieckich na obszarze miast hanzeatyckich i znaczących ośrodków miejskich państwa krzyżackiego w XX i XXI wieku poświęcili swe studia Elżbieta Pilecka, Stephan Selzer oraz Antoni Romuald Chodyński. Natomiast organizacją życia codziennego osób zrzeszonych w cechach zajmowali się Janusz Tandecki i Zdzisław Kropidłowski. Badania Zdzisława Kropidłowskiego dotyczyły Gdańska, Torunia i Elbląga, a Janusza Tandeckiego organizacji cechowych znajdujących się w Chełmnie, Toruniu oraz Brodnicy. Ponadto Janusz Tandecki jest autorem publikacji poświęconych funkcjonowaniu gospód toruńskich w okresie od XIV do XVI wieku oraz życiu codziennemu i kulturalnemu w średniowiecznym i wczesnonowożytnym Toruniu.

Funkcjonowaniem bractw na terenie średniowiecznego Torunia interesowali się Irenusz Czarciński i Jerzy Przeracki, natomiast tematykę dotyczącą dziejów cechów toruńskich w średniowieczu podejmował Tomasz

⁵⁰ s. Józwiak, J. Trupinda, op. cit.

⁵¹ s. Selzer, *Artushöfe im Ostseeraum. Ritterlich-höfische Kultur in Städten des Preussenslandes im 14. und 15. Jahrhundert*, Kieler Werkstücke, Reihe D: Beiträge zur Geschichte des späten Mittelalters 8, Frankfurt/M 1996.

⁵² W. Paravicini, *Die Preussenreisen des Europäischen Adels*, t. I, Sigmaringen: Jan Thorbecke 1989.

⁵³ G. Kucharski, *Życie codzienne i dworskie wielkich mistrzów krzyżackich w świetle Marienburger Tresslerbuch z lat 1399–1409*, Roczniki dziejów społecznych i gospodarczych, t. LXI, Toruń 2001, s. 171–207.

⁵⁴ J.M. Gruzla, *Udział książąt śląskich w rejach krzyżackich na Litwę w XIV wieku*, Rocznik Elbląski, t. XVIII, 2002, s. 68–94.

⁵⁵ A. Nowakowski, *Toruńskie zjazdy króla Władysława Jagielly z wielkim mistrzem Konradem von Jungingenem*, Archeologia Historica Polona, t. V, red. J. Olczak, Toruń 1997, s. 249–258.

⁵⁶ P. Dobrowolski, „*Miles Christianus*” czy turysta? Uwagi o wyprawie Henryka hrabiego Derby do Prus w r. 1390–1391, Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk. Sprawozdania nr 100 (za 1982), Wydział Nauk o Sztuce, 1984.

⁵⁷ M. Biskup, *Król Jan Olbracht i jego związki z Prusami Królewskimi i Toruniem*, Rocznik Toruński, t. XXVIII, Toruń 2002.

⁵⁸ K. Grążawski, *Życie codzienne na ziemi chełmińskiej i dobrzyńskiej w średniowieczu*, Włocławek 2003.

Jasiński, który także przeprowadzał badania dotyczące przebiegu uczt organizowanych dla wielkich mistrzów krzyżackich. Oprócz niego tematykę dotyczącą organizacji uczt i form spędzania czasu wolnego przez dostojników krzyżackich i ich gości eksplorowali również Gerard Kuchciński, Werner Paravicini oraz Andrzej Nowakowski. Ponadto Werner Paravicini, Paweł Dobrowolski oraz Jarosław Mariusz Gruzla analizowali kwestie dotyczące spędzania czasu wolnego przez rycerzy europejskich przybywających do Prus na rejzy krzyżackie. Z kolei badania Sławomira Józwiaka, Janusza Trupindy i Antoniego Romualda Chodyńskiego dotyczyły organizacji życia dworskiego w Malborku na dworze wielkich mistrzów. Pozostając w kręgu tej problematyki dodajmy, że Sławomir Józwiak w jednym ze swoich artykułów omówił przebieg polowań organizowanych dla dostojników krzyżackich i ich gości. Ponadto badania dotyczące przebiegu wizyt Jana Olbrachta w Toruniu przeprowadził Marian Biskup. Kazimierz Grążawski swoje studia poświęcił życiu codziennemu i kulturze mieszkańców ziemi chełmińskiej w okresie od X do XVI wieku.

Omawiając dotychczasowy stan badań dotyczący miejsc i form rozrywki na terenie wybranych ośrodków miejskich ziemi chełmińskiej niezbędne jest przedstawienie dotychczasowego dorobku dociekań socjotopograficznych w historiografii polskiej i niemieckiej, by następnie przejść do stanu badań socjotopograficznych dotyczących Torunia, Chełmna, Grudziądza oraz Brodnicy. Przedstawienie tych osiągnięć jest niezbędne do omówienia podstawowych czynników takich jak struktura społeczna oraz rozmieszczenie ludności na terenie danego miasta, które decydowały w kresie od XIV do XVI wieku o formach spędzania czasu wolnego przez mieszkańców ośrodków miejskich.

Zastosowanie badań socjotopograficznych w historiografii niemieckiej zapoczątkowano już w XIX wieku, kiedy to zaczęły pojawiać się pierwsze prace łączące informacje o strukturze społecznej z materiałami kartograficznymi. Opracowania te jednak nie wykraczały poza statystyczno-opisowe przedstawienie miejsc zamieszkania osób należących do różnych grup zawodowych lub majątkowych. W polskiej historiografii międzywojennej wskazywano wielokrotnie na związki społeczno-przestrzenne w średniowiecznych miastach. Znaczącym postępem w dziedzinie socjotopografii było podjęcie tematyki dotyczącej przedmieścia krakowskiego Garbary przez Krystynę Pieradzką⁵⁹.

Dopiero w XX wieku powstały prace, w których socjotopografię postraktowano jako oddzielną dyscyplinę i metodę badawczą. Najbardziej znanym przykładem zastosowania tejże metody badawczej jest praca Fritza Röriga dotycząca genezy patrycjatu i organizacji handlu w średniowiecznej Lubece. Należy jednak zauważyć, że intensywny rozwój badań socjotopograficznych nastąpił dopiero w latach siedemdziesiątych ubiegłego wieku i przyczynił się do powstania kilku prac, w których wskazano nowe zasto-

⁵⁹ K. Pieradzka, *Garbary, przedmieście Krakowa 1363–1587*, Kraków 1931.

sowanie wyżej wymienionych badań. Z tego względu na szczególną uwagę zasługują opracowania autorstwa Dietricha Denecke oraz monografia Rolf'a Hammela dotyczące Lubeki. Przedstawiają one nowatorskie zastosowanie badań socjotopograficznych⁶⁰. Szersze zainteresowanie socjotopografią ośrodków miejskich wśród polskich historyków nastąpiło dopiero w latach siedemdziesiątych XX wieku. Do najciekawszych publikacji poświęconych socjotopografii średniowiecznych i wczesnonowożytnych miast polskich nie znajdujących się na terenie ziemi chełmińskiej należy zaliczyć prace autorstwa Romana Czaj⁶¹, Jacka Wiesiołowskiego⁶², Urszuli Sowiny⁶³, Mateusza Golińskiego⁶⁴ oraz Franciszka Leśniaka⁶⁵.

Pierwsze prace poświęcone tematyce topografii i socjotopografii Torunia powstały w XIX wieku. Najbardziej znanymi uczonymi zajmującymi się dziejami miasta w tym zakresie byli: Karl Gothelf Prätorius⁶⁶, Georg Bender⁶⁷ oraz Artur Semrau⁶⁸. Karl Gothelf Prätorius jako jeden z pierwszych przeprowadził badania naukowe w zakresie topografii miasta i sporządził pierwsze plany Starego i Nowego Miasta Torunia. Poza tym autorem pierwszego opracowania dotyczącego Nowego Miasta Torunia, które powstało w 1929 roku był Arthur Semrau, a kompleksowe opracowania w zakresie topografii z uwzględnieniem zajęć ludności o charakterze zawodowym i pozazawodowym przygotował Georg Bender, który zajmował się także strukturą majątkową społeczeństwa średniowiecznego Torunia.

⁶⁰ R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga w średniowieczu*, Toruń 1992, s. 9; D. Denecke, *Socialtopographische und sozialräumliche Gliederung der spätmittelalterlichen Stadt. Problemstellung, Methoden und Betrachtungsweisen der historischen Wirtschafts- und Sozialgeographie*, [w:] *Über Bürger. Stadt und städtische Literatur im Spätmittelalter*, hrsg. v. J. Fleckenstein, K. Stackmann, Göttingen 1980, s. 161–202; R. Hammel, *Hauseigentum im spätmittelalterlichen Lübeck. Methoden zur sozial und wirtschaftsgeschichtlichen Auswertung der Lübecker Oberstadtbuchregesten*, Lübecker Schriften zur Archäologie und Kulturgeschichte, Bd. 10, 1987, s. 85–300.

⁶¹ R. Czaja, *Socjotopografia miasta Elbląga...*

⁶² J. Wiesiołowski, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Poznania*, Poznań 1997.

⁶³ U. Sowina, *Sieradz: układ przestrzenny i społeczeństwo miasta w XV–XVI w.*, Warszawa 1991.

⁶⁴ M. Goliński, *Socjotopografia późnośredniowiecznego Wrocławia: (przestrzeń, podatnicy, rzemiosło)*, Wrocław 1997; idem, *Wokół socjotopografii późnośredniowiecznej Świdnicy*, cz. 1–2, Wrocław 2000–2003.

⁶⁵ F. Leśniak, *Socjotopografia Krosna (1512–1630): studia i materiały*, Kraków 2005.

⁶⁶ K. G. Prätorius, *Topografisch-historisch-statistische Beschreibung der Stadt Thorn und ihres Gebietes, die Vorzeit und Gegenwart umfassend*, H. 1–3, Culm 1832.

⁶⁷ G. Bender, *Archivalische Beiträge zur Familien-Geschichte des Nicolaus Copernicus. Nebst Beilagen*, MCV, H. 3, 1881, s. 116–123, idem, *Weitere archivalische Beiträge zur Familien-Geschichte des Nikolaus Copernicus*, MCV, H. 4, 1882, s. 99–116.

⁶⁸ A. Semrau, *Der Markt nach kulmischem Rechte im 13. Jahrhunderte*, MCV, H. 28, Thorn 1920, s. 72–83, idem, *Die Neustadt Thorn während ihrer Selbständigkeit 1264–1454*, MCV, H. 37, Thorn 1929, s. 11–88; idem, *Thorn im 13. Jahrhundert*, MCV, Bd. 38, 1930, s. 1–64; idem, *Katalog der Geschlechter der Schöffenbank und des Rathsstuhles in der Altstadt Thorn 1233–1602*, MCV, H. 46, 1938, s. 1–115.

Spośród pozostałych ośrodków miejskich omawianych w niniejszym artykule badania dotyczące rozwoju przestrzennego miasta były prowadzone w XIX i pierwszej połowie XX wieku jedynie dla miasta Grudziądza. Badaczem zajmującym się zagadnieniami z zakresu topografii tego miasta był Xaver Froelich⁶⁹. W przypadku Chełmna i Brodnicy badania w zakresie socjotopografii z tego okresu ograniczają się jedynie do omówienia zagadnień z dziedziny topografii, struktury społecznej oraz zawodowej w pracach o charakterze monograficznym⁷⁰. Po 1945 roku spośród omawianych ośrodków miejskich jedynie w przypadku Torunia i Chełmna dokonano badań socjotopograficznych. Eksploracją toruńskiego ośrodka miejskiego w średniowieczu zajmowali się między innymi Tomasz Jasiński⁷¹, Krzysztof Mikulski⁷², Antoni Czacharowski⁷³, a problematykę poświęconą socjotopografii Chełmna podejmował Tomasz⁷⁴. Natomiast w przypadku Grudziądza i Brodnicy z powodu braku odpowiedniego materiału źródłowego przeprowadzono jedynie badania w zakresie topografii i rozwoju przestrzennego tych ośrodków miejskich⁷⁵.

⁶⁹ X. Froelich, *Graudenz vor 150 Jahren*, *Altpreussische Monatschrift*, H. XVI, Königsberg 1879, s. 558–584; idem, *Der Schloßberg bei Graudenz...*

⁷⁰ F. Schulz, op. cit., s. 1–78, 105–158; H. Plehn, op. cit., s. 42–72, 103–116.

⁷¹ T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna*, Poznań 1982; idem, *Z zagadnień topografii społecznej średniowiecznego Torunia*, cz. I, *Zapiski Historyczne*, t. XLVIII, z. 3, 1983, s. 5–47.

⁷² K. Mikulski, *Topografia i hodonomastyka Nowego Miasta Torunia w XIV–XVIII wieku*, *Zapiski Historyczne*, t. LXII, z. 1, 1997, s. 7–38; idem, *Przestrzeń i społeczeństwo Torunia od końca XIV do początku XVIII wieku*, Toruń 1999; idem, *Socjotopografia Torunia i Elbląga w późnym średniowieczu*, [w:] *Colloquia mediaevalia Pragensia*, t. V, *Sociální svět středověkého města*, red. M. Nodl, Praha 2006, s. 107–117.

⁷³ A. Czacharowski, *Ze studiów nad strukturą społeczną mieszczaństwa toruńskiego na przełomie XIV/XV w.*, AUNC, Historia IX, Nauki Humanistyczno-Społeczne, Toruń 1973, s. 89–97; idem, *Zagadnienia socjotopografii późnośredniowiecznego Torunia*, [w:] *Miasta doby feudalnej w Europie środkowo-wschodniej. Przemiany społeczne a układy przestrzenne*, red. A. Gieysztor, t. Roslanowski, Warszawa–Poznań–Toruń 1976, s. 137–146.

⁷⁴ T. Jasiński, *Przedmieścia średniowiecznego Torunia i Chełmna...*, s. 123–134.

⁷⁵ M. Biskup, *Rozwój przestrzenny miasta Grudziądza*, *Rocznik Grudziądzki*, t. V, Grudziądz 1960, s. 9–29; J. Frycz, *Układ urbanistyczny i architektura Grudziądza*, *Rocznik Grudziądzki*, t. I, Grudziądz 1960, s. 31–71; s. Reszkowski, *Rozplanowanie i zabudowa Grudziądza – przemiany przestrzenne po lokacji*, *Rocznik Grudziądzki*, t. VIII, 1983, s. 33–45; idem, *Lokacja i polokacyjne przemiany miasta Grudziądza*, *Rocznik Grudziądzki*, t. IX, 1985, s. 5–31; J. Wultański, *Brodnickie ulice*, Brodnica 2002; A. Matczak, D. Szamańska, *Studia nad strukturą przestrzenno-funkcjonalną miasta – przykład Brodnicy*, Toruń 1997, J. Sobieszczyk, *Mieszczaństwo średniowiecznej Brodnicy*, [w:] *Szkice brodnickie*, t. II, red. K. Grażawski, Brodnica 1993, s. 137–155.